

СВЕТОЗАР РАДОЈЧИЋ

МИЛЕШЕВА

БЕОГРАД

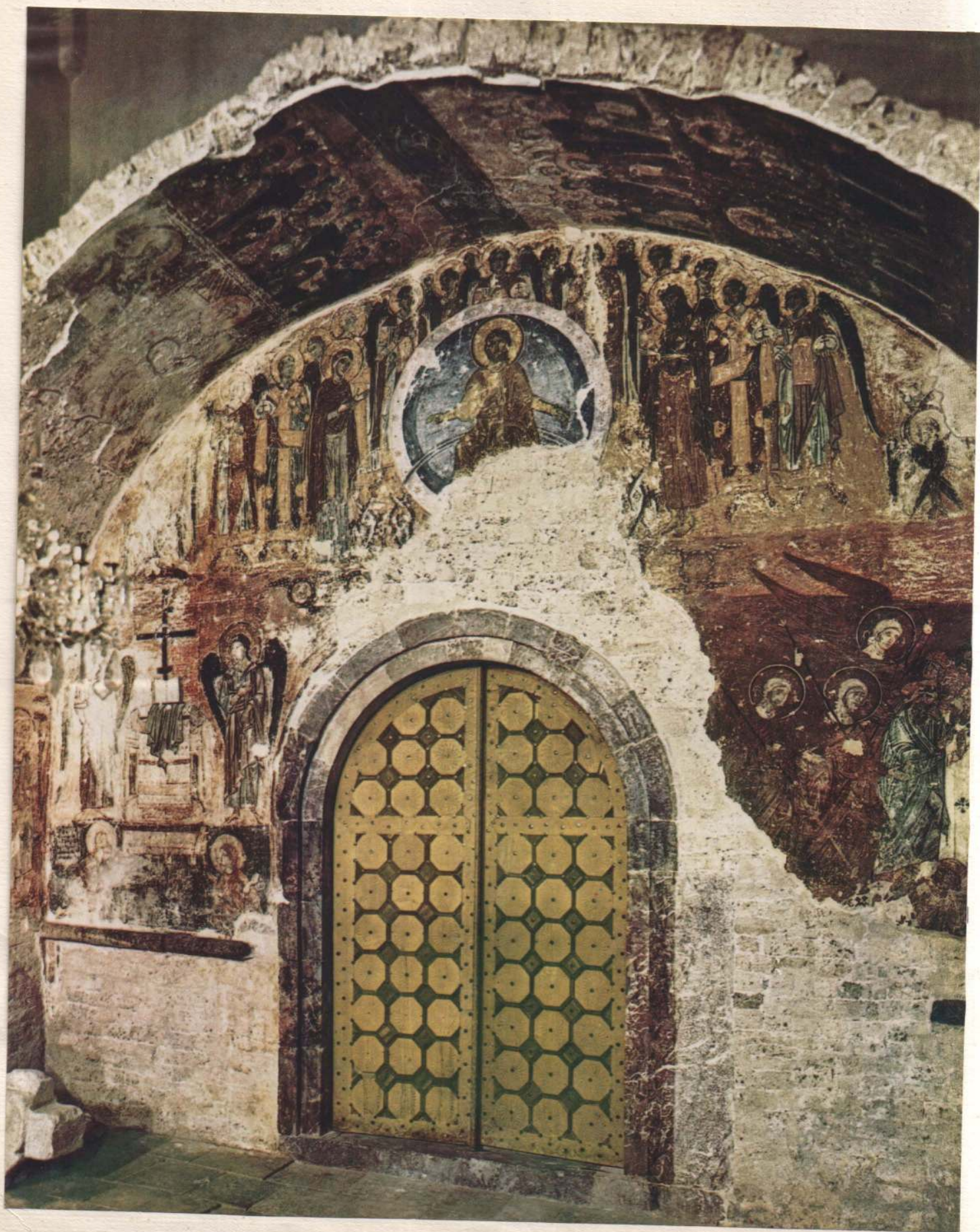
1963

пренео моћи свога стрица у Милешеву. За ту прилику састављена је и служба у којој се очувало доста појединости о транслацији. Завршна церемонија, полагање св. Саве у нови гроб у Милешеву, обављена је 6 маја 1237. По Теодосијевом опису, као да је главни покретач преноса био наследник св. Саве, архиепископ Арсеније. Из једног места у служби транслације види се да су постојали и политички разлози за пренос моћију; прилике у Србији 1237 нису биле нарочито консолидоване, иначе се на свечаној служби не би певало: »смерно се повративши у своје отачаство, умирио си садашње стање...«³³. Оба биографа св. Саве, Теодосије и Доментијан, изричито веле да је св. Сава у Милешеву прво сахрањен у гроб који му је спремио краљ Владислав³⁴. После преноса св. Сава је краће време лежао у гробу. Касније, он се у сну јавио некоме од ученика и захтевао да »за њихову побожност лежи посред цркве на виђење свима...« Доментијан пише: »и опет откривши гроб преосвећенога, учинише по речи његовој, и у дрвеном ковчегу положише га посред свете и велике цркве«³⁵. Доментијан је завршио Живот св. Саве 1253, транслација је обављена 1237, за подизање моштију из раке Доментијан вели да се збило »после не много времена« од упокоја. То би значило да се свечана ексхумација извршила око 1240 године.

Ако се упореде подаци које пружа архитектура милешевске цркве са писаним изворима, излази да је краљ Владислав пре преноса подигао спољашњу милешевску припрату и у њој припремио гроб за стрицeve посмртне остатке — сасвим опрезно, не знајући какве ће моћи затећи у гробу трновских Четрдесет мученика. Шестог маја 1237 тело св. Саве спуштено је у гроб спољашње припрате и из њега је око 1240 изнесено у просторију »посред свете и велике цркве«, у стару припрату. Да су се изложене моћи св. Саве налазиле у том заиста средњем делу цркве, а не у наосу, види се и по Контаринијевом опису Милешеве из 1580 године: у њему јасно стоји да је гроб краља Владислава источно од гроба св. Саве³⁶. Све говори у прилог претпоставци да је ђивот св. Саве стајао испод његовог портрета у старој припрати.

По сведочанству Доментијановом први ђивот био је дрвен. У лењинградском рукопису Доментијановог текста унесена је интерполација: »а који (дрвени) ковчег после би часно покован сребром и златом, извајањем божанских слика од анепсеја (братучеда) од добро изниклог изданка њиховог, од једнога који је имао велику љубав и наду према овом преосвећеном (св. Сави)«³⁷ — податак се свакако односи на Владислава.

У временима кад је Милешева већ почела да стиче славу као гробница св. Саве довршен је и живопис спољашње припрате³⁸. Архитектура милешевске спољашње припрате, сада је двоспратна. Приземље, ниско, тамно и издужено, пресведено полуобличастим сводом, има облик монументалне костурнице. Из главне просторије воде мала врата на јужном и северном зиду у добро осветљене параклисе са куполом. Оба портала на западном и источном зиду била су доста неугледна. По распореду основе милешевска спољашња припрата подсећа на стару жичку припрату с капелама. Док се не скине и малтер са фасада милешевске спо-

љашње припрате, не може се ништа одређено рећи о конструкцији њеног горњег спрата. Тешко је претпоставити да је горња просторија милешевске спољашње припрате имала већ у XIII веку кубе; пре ће бити да је западна милешевска купола подигнута касније, можда приликом реконструкције оближњег Св. Николе Дабарског, тридесетих година XIV века.

На горњем спрату милешевске спољашње припрате нису пронађени никакви трагови живописа. Фреске у приземљу остале су све до последњих година незапажене. Тек су новија испитивања показала да фреске милешевске спољашње припрате припадају XIII веку. У тамној унутрашњој архитектури без иједног прозора, на своду и сва четири зида, насликани су призори Страшног суда. Први и последњи пут у старом српском сликарству тема »Другог доласка Христовог« обухвата једну просторију у целини. Касније ће — и у већим црквама — Страшни суд заузимати обично само један зид.

Инспирисани беседом св. Јефрема Сирског о »Другом доласку«, милешевски мајстори спољашње припрате насликали су најнеобичнији Страшни суд у старој српској уметности. На источном зиду, око портала који води у унутрашњу припрату, представљене су главне личности трибунала. У светлом кругу, посејаном звездама, седи на дуги Христос, праведни судија. Лево до сина стоји Богородица заступница, десно Претеча, око њих, у свечаној одећи, анђели чувају почасну стражу. Испод Богородице насликана је Хетимасија са престолом, крстом, справама мучења, анђелима и прародитељима Адамом и Евом. Испод Јована тече река огњена строги анђели са дугим копљима нагоне грешнике у пламене таласе. На своду, иза Богородице и Претече, симетрично су распоређени апостоли на престолима, са сваке стране по шесторица (очувана су само четири); иза престола апостола провирују — у два реда — главе непрегледне масе небеске војске анђела.

Необичност милешевског Страшног суда почиње са фрескама на јужном зиду. Као главни мотив понавља се четири пута скоро исти приказ: четири групе изгубљених корачају ка западу — у пакао. Леђима окренути Христу, они се тешко одлучују на свој пут, неки падају, неки се осврћу са страхом посматрајући последњи пут судију. Анђели стражари рукама и копљима немилосрдно гоне кажњене. У чудној поворци осуђеника нижу се редом: лажни пророци и апостоли, неправедни цареви, грешни епископи и монаси варалице. Судбина необичног друштва које се набраја у беседи о Суду св. Јефрема описана је у појединостима. Као вешт говорник св. Јефрем прво кратким, ефектним, реченицама скицира сами почетак »Другог доласка«, а касније се све више задржава на основној теми беседе, на опису одвајања добрих од злих; не штедећи углед лаичких и црквених ауторитета, Јефрем инсистира на идеји како на суду неће бити изузетка и како ће и врхови власти бити суђени као и последњи сиромаси.

Милешева, спољашња припрата, источни зид с порталом и средњим делом Страшног суда

The exo-narthex, eastern wall, doorway and wall-paintings of the Last Judgment

Уметнички ефекат целине милешевског Страшног суда сада је изгубљен. Фреске на северном зиду са групама праведне половине апостола, царева, епископа и монаха које се крећу према вратима раја, сасвим су пропале, само једна оштећена нога св. Петра који корача према анђелу стражару рајских врата наговештава ритам дуге поворке одабраних. На полукружној површини западног зида, изнад портала, био је представљен фантастични тренутак васкрса мртвих, лево Океан који враћа утопљене, десно Земља (Геја) која враћа сахрањене и од животиња прогутане. Од велике композиције очувао се само занимљив детаљ у левом углу: морске дубине са рибама, шкољкама, сипама и чудовиштима која повраћају утопљенике.

Од осталих устаљених мотива Страшног суда доста је живо илустрована Психостасија, мерење душе, са несташним ђаволима који покушавају да варају на кантару. Држећи се више Јефремовог текста у коме се стално истичу психичке муке осуђених, сликари се нису много задржавали на описима страха паклених нити на показивањима лепота раја. На уским пољима лево до Хетимасије остали су фрагменти три рајске сцене: доле, старозаветни оци са душама праведних, у сенци рајског дрвећа; изнад њих, доњи део Богородице на престолу са два анђела чувара и оштећени лик праведног разбојника са крстом; лево до њега сачувала се, на луку који појачава свод, избледела фреска рајских врата. Илустрације мука паклених распоређене су на малим, неправилним површинама доњег појаса фресака на јужном зиду, око врата јужне капеле и десно до сцене Психостасије. У југозападном углу — у доњој зони — насликане су две поворке, на јужном зиду васкрсли који се крећу на мерење грехова, на западном зиду праведници који су се упутили према рају. На луковима који појачавају јужну половину свода добро су очуване три фигуре великосхимника са великим свицима; изнад њих били су насликани анђели, од њих су сачуване само ноге и доњи руб хаљине.

Уметничка обрада Страшног суда јако се одваја од осталог милешевског живописа. У целини, она је као композиција добро прилагођена унутрашњој архитектури и смишљено је рашчлањена. Антитезе добра и зла нису подвучене сликарским елементима. И поворке грешника, нарочито живописна група монаха варалица, сликане су ведрим интензивним бојама. Од осталих милешевских фресака циклус Страшног суда издваја се нарочито својим интимним изгледом. Тема која би могла да се изведе у сликарској обради монументалног карактера, сажета је у снажну визију изразито унутрашњег доживљаја. Жестина и логичност речи Јефрема Сирског добила је у сликарству милешевског Страшног суда заиста адекватан израз. Мале фигуре тамних набраних лица, жестоких погледа и оштрих гестова, савршено тумаче садржину Јефремове беседе о »Другом доласку«. Лепота облика и покрета жртвована је основној особини овог недопадљивог сликарства, изразу који својом оштрином прелази у патетику античких трагедија. Страшно лице Јована Претече, згрчено до изнакажености, са извијеним обрвама и замршеном косом, као да је пренесено са маске неког античког трагичног глумца.

Милешева, спољашња припрата, Страшни суд: *неправедни цареви*
The Last Judgment, the *Unjust Kings*, exo-narthex

Тамни инкарнат лица на фрескама Страшног суда, загасити окер који се на ивицама овала претапа у маслинастозелено, дискретно је на образима и уснама осветљен благим руменилом. Јако осенчене очи са великим беоњачама дају и најлепшим правилним цртама анђела израз фанатичне строгости. Сасвим изузетно у четама анђела стражара појави се и неко блаже лице које много подсећа на главе анђела-чувара иза престола на фрескама Страшног суда у Димитријевској саборној цркви у Владимиру, с краја XII века.

Свечано уређена визија са протагонистима, њиховом пратњом и хорovima награђених и изгубљених, вешто је изложена на зидовима милешевске спољашње припрате. Тамна, ниска, једноставна архитектура са њеном суморном атмосфером била је предодређена да послужи као галерија необичних сцена које су истовремено фасцинирале, плашиле и поучавале. То сликарство, сувише прожето мислима о ништавилу овоземаљског света, жртвовано је верској тенденциозности — уметничка обрада намерно је сведена на ниво илустрације.

Јако архаично сликарство милешевске спољашње припрате неједнаких је квалитета. Водећи сликар извео је горњи део централне композиције и апостоле на престолима. Поворке грешника сликали су помоћници, склони понављању детаља и целих фигура. Стилски, милешевски Страшни суд доста је уједначен — намере сликара биле су исте — али је за извођење често недостајало снаге. Фреске протомајстора, нарочито његове главе, и поред јаког инсистирања на старинским решењима касног XII века, импонују финоћом обраде. Фигуре помоћника несигурно цртане, са колоритом који је местимично прљав, или дречећи, носе на себи печат провинцијске уметности.

ри галерије милешевских фресака, у наосу, у унутрашњој и спољашњој припрати, својим особинама илуструју, доста одређено, три етапе уметничког живота у Милешеви у годинама кад се манастир довршавао и кад је добио, као уметнички споменик, свој коначни облик. Сва три живописа из XIII века у Милешеви настала су за живота њеног оснивача краља Владислава. Сва променљива срећа његовог не дугог краљевања одразила се и на фрескама његове задужбине. Блистави почетак младог узурпатора обележен је светлим фрескама на златној основи у наосу, живописом који сав одише ведрином овоземаљске лепоте и сјајем краљевске власти. Фреске старе припрате, монашког карактера, већ показују нова схватања. Краљ се слика у друштву монаха као члан угледне породице којој је родоначелник био владар и монах. Дискретно изражени високи уметнички квалитети